

ACADEMIA ROMÂNĂ

FILIALA TIMIȘOARA

Institutul de Cercetări Socio-Umane „Titu Maiorescu”

STUDIA BANATICA

SERIES HISTORIA

Anul II

2025

**ACADEMIA ROMÂNĂ-FILIALA TIMIȘOARA
INSTITUTUL DE CERCETĂRI SOCIO-UMANE
„TITU MAIORESCU”**

STUDIA BANATICA

SERIES HISTORIA

Anul II

**EDITURA MEGA
Cluj-Napoca
2025**

***Studia Banatica. Series Historia* este revista Institutului de Cercetări Socio-Umane „Titu Maiorescu”, publicată sub egida Academiei Române, filiala Timișoara.**

Comitetul științific

Prof. univ. dr. Sorin-Cristian AILINCĂI

Universitatea din București

CS I dr. Dan APARASCHIVEI

Academia Română, Institutul de Arheologie Iași

Dr. Ligia BOLDEA

Cercetător independent, Reșița

CS I dr. Vitalie BÂRCĂ

Academia Română, Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca

Dr. Costin FENEȘAN

Cercetător independent, București

Prof. univ. dr. Mihai GLIGOR

Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia

CS I dr. habil. Florin GOGĂLTAN

Academia Română, Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca

Prof. univ. dr. Rudolf GRÄF

Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca/

Academia Română, Institutul de Cercetări Socio-Umane, Sibiu

Conf. univ. dr. Vasile RĂMNEANȚU

Universitatea de Vest din Timișoara

Prof. univ. dr. Wolfram SCHIER

Freie Universität Berlin, Germania

Colegiul de redacție

Prof. univ./CS I dr. Florin DRAȘOVEAN – director

CS I dr. habil. Adrian MAGINA – redactor-șef

CS III dr. Victor BUNOIU – secretar de redacție

CS II dr. Victor Cristian SAVA – membru

CS III dr. Cristian FLOCA – membru

Materialele trimise spre publicare în *Studia Banatica. Series Historia* sunt așteptate pe adresele de email: isbtm@academiatm.ro sau adimagina@gmail.com.

Revista *Studia Banatica* continuă publicația „Revista de Studii Banatice”, publicată în perioada 2010-2013.

ISSN 3090-9643

ISSN-L 3090-9643

STUDIA BANATICA

SERIES HISTORIA

Anul II

2025

CUPRINS

ARHEOLOGIE

- Marian-Bogdan CONDURĂȚEANU, Mihai GLIGOR, *Valurile timpului probabilistic și rolul evenimentelor Miyake în degradarea preciziei calibrărilor C¹⁴. Cu referire la platoul Hallstatt și datele din spațiul intracarpatic* 7
- Silviu ENE, Dorel MICLE, Silviu ILIUȚĂ, Alin DIACONU, *O posibilă așezare Vinča necunoscută în sudul orașului Ciacova* 41
- Victor Cristian SAVA, Adrian Cristian ARDELEAN, Daniela SAVA, Adriana SĂRĂȘAN, *Așezări fortificate și dinamici culturale în eneoliticul timpuriu din regiunea Mureșului de Jos* 57
- Victor BUNOIU, Sorin FORȚIU, Bogdan CRAIOVAN, Yobbágy – *redescoperirea unui castellum din Banatul medieval* 77
- Cristian FLOCA, *Arheologia bisericilor de lemn. Studiu de caz: biserica de lemn „Pogorârea Duhului Sfânt” din Sartăș, jud. Alba* 125

ISTORIE

- Adrian MAGINA, *Toponimie și limbaj vernacular în documentele latine privind Banatul medieval: identitatea etnică a celui care scrie sau identitatea etnică a teritoriului?* 149
- Alexandru FODOR, *Aspecte ale vieții culturale și artistice în banatul de Caransebeș-Lugoj* 159
- Sandra HIRSCH, *Sectoarele economiei urbane reflectate prin ocupațiile locuitorilor evrei din Timișoara (prima jumătate a secolului XVIII)* 167

Florin BOGDAN, <i>Cărți românești vechi din colecțiile bibliotecii metropolitane București. Tipăriturile de la Buda</i>	175
Constantin-Tufan STAN, <i>Dascăli români din Banat în perioada dualismului. Studiu de caz: învățătorul Ioan Marcu</i>	183
Vasile CRISTEA, <i>Alexandru Borza - cercetător și protecționist al naturii din Banat</i>	201
Mihăiță-Silviu BALUȚĂ, <i>Vizita studenților cehoslovaci în România (1927): un episod al cooperării academice interbelice</i>	215
Eusebiu NARAI, <i>Activitatea Micii Înțelegeri în primul trimestru al anului 1933, reflectată în paginile cotidianului „Vestul” din Timișoara</i>	223
Dumitru TOMONI, <i>Mărturii din arhiva C.N.S.A.S. privind rezistența anticomunistă din Banatul de nord-est. Cum a fost capturat maiorul Vasile Duma?</i>	245
Vasile RĂMNEANȚU, <i>Aspecte referitoare la exportul din întreprinderile județului Timiș din anul 1983 consemnate în rapoartele Securității și ale organelor județene și centrale</i> ..	257
Norme de redactare	267

SUMMARY

ARCHAEOLOGY

- Marian-Bogdan CONDURĂȚEANU, Mihai GLIGOR, *Probabilistic Time Waves and the role of Miyake events in the degradation of the precision of ¹⁴C calibrations. With reference to the Hallstatt Plateau and the data from the intracarpatic region* 7
- Silviu ENE, Dorel MICLE, Silviu ILIUȚĂ, Alin DIACONU, *A Possible Unknown Vinča Site South of Ciacova City* 41
- Victor Cristian SAVA, Adrian Cristian ARDELEAN, Daniela SAVA, Adriana SĂRĂȘAN, *Enclosed settlements and cultural dynamics in the Early Eneolithic of the Lower Mureș Region* 57
- Victor BUNOIU, Sorin FORȚIU, Bogdan CRAIOVAN, Yobbágy – *Rediscovery of a castellum from the Medieval Banat* 77
- Cristian FLOCA, *The Archaeology of wooden churches. Study case: Wooden church „Descent of the Holy Spirit” from Sartăș, Alba county* 125

HISTORY

- Adrian MAGINA, *Toponymy and vernacular language in Latin documents regarding medieval Banat: the ethnic identity of the scribe or the ethnic background of the territory?* 149
- Alexandru FODOR, *Aspects of cultural and artistic life in the banat of Caransebeș and Lugoj* 159
- Sandra HIRSCH, *Urban economy reflected by the occupations of Jewish residents of Timișoara (first half of the 18th century)* 167
- Florin BOGDAN, *Old Romanian books from the collections of Bucharest metropolitan library. Buda prints* 175
- Constantin-Tufan STAN, *Romanian teachers from Banat during the period of dualism. Case study: teacher Ion Marcu* 183

Vasile CRISTEA, <i>Alexandru Borza - researcher and nature conservationist in the Banat region</i>	201
Mihăiță-Silviu BALUȚĂ, <i>The visit of Czechoslovak students to Romania (1927): an episode of interwar academic cooperation</i>	215
Eusebiu NARAI, <i>The activity of the Little Antante in the first quarter of 1933, reflected in the pages of the daily <the West> from Timișoara</i>	223
Dumitru TOMONI, <i>Testimonies from the C.N.S.A.S. archive on the anti-communist resistance in northeast Banat. How was major Vasile Duma captured?</i>	245
Vasile RĂMNEANȚU, <i>Aspects related to exports from companies in Timiș County in 1983, as recorded in reports by the Securitate and county and central party authorities</i>	257
Editorial style	267

ARHEOLOGIA BISERICILOR DE LEMN STUDIU DE CAZ: BISERICA DE LEMN "*POGORÂREA DUHULUI SFÂNT*" DIN SARTĂȘ, JUD. ALBA

Cristian Floca*

Cuvinte-cheie: patrimoniu construit de lemn, arheologie ecleziastică, arheologie funerară
Keywords: wooden build heritage, ecclesiastical archaeology, funerary archaeology.

The Archaeology of wooden churches.

Study case: Wooden church "*Descent of the Holy Spirit*" from Sartăș, Alba county

Abstract: Research into ecclesiastical heritage has developed significantly over the last decades, thanks to preventive archaeology, which has been involved in numerous restoration/conservation or development projects around places of worship. Over the last decade, the vernacular architecture of wooden churches has begun to be systematically catalogued and documented, while several vulnerable monuments of heritage value have benefited from very thorough restoration projects. Thus, archaeology has been included in the basic studies of each restoration/conservation project. In this context, the archaeological diagnosis of the wooden church "Pogorârea Duhului Sfânt" (Descent of the Holy Spirit) in Sartăș, Alba County, also appeared. The intrusive research carried out through the four archaeological units allowed the discovery of important information about the life of the monument, but also some aspects preceding it. In addition to the elements of interest related to the foundation of the monument, two cemeteries were discovered on the north side of the church, as well as under its current foundation or floor.

I. Introducere. Contextul cercetării

Cercetarea patrimoniului ecleziastic s-a dezvoltat puternic în ultimul deceniu, grație arheologiei preventive, care a intervenit în numeroasele proiecte de restaurare/conservare sau de dezvoltare din preajma lăcașelor de cult. Mai cu seamă au intrat sub șpaclul cercetătorului bisericile din mediul urban, unde numărul construcțiilor de acest fel este mai mare, dinamica dezvoltării este mai ridicată, iar intervenția asupra unor bunuri de patrimoniu este mai vizibilă în fața opiniei publice. Dacă vorbim de mediul urban, vorbim aproape exclusiv despre biserici de zid, cu specificitățile proprii privind sistemul constructiv, bine cunoscut și documentat, adesea dublat de schițe, planuri și proiecte ale construcției, dar și de un istoric consemnat. Mult mai puțin cercetată și cunoscută este arhitectura vernaculară a bisericilor de lemn, anterioară apariției bisericilor de zid. O cauză ține de conservarea acestora în mediul rural, adesea în zona de munte, în comunități mici (care nu și-au permis ridicarea unei biserici de zid).

De notat sunt în acest caz câteva cercetări preventive pe astfel de structuri care au avut loc în ultimii ani și au văzut lumina tiparului, cum sunt cele din zona Moldovei, de la Cășăria¹ și Vânători Neamț², ambele în jud. Neamț, ori de la Colacu³, jud. Suceava.

Pe lângă zona Moldovei sau a Olteniei, zona intracarpatică, vizată de studiul nostru, încă deține un repertoriu bogat în privința patrimoniului ecleziastic de lemn. În ultimul deceniu

* Institutul de Cercetări Socio-Umane „Titu Maiorescu” Timișoara, Bd. Mihai Viteazul, nr. 24, e-mail: c.floca@academiati.ro

¹ Preoteasa et al. 2022.

² Diaconu 2025.

³ Dejan et al. 2024.

acest patrimoniu a început să fie repertoriat și documentat sistematic, în timp ce mai multe monumente vulnerabile și cu valoare patrimonială au beneficiat de proiecte de restaurare foarte temeinice. Acest demers s-a conturat în preajma bisericilor de lemn din zona montană a județului Timiș, prin școlile de conservare a patrimoniului de lemn de la Crivina de Sus sau Povergina, creuzete ale viitoarei echipe multidisciplinare numită *Asociația Biserici Înlemnite*, care reunește în prezent specialiști din domenii foarte variate din întreaga țară.

Foarte des intervențiile asupra acestor construcții, fie ele și încadrate ca monumente de arhitectură, se făcea sau încă se face fără asistența arheologului, nemaivorbind de acele biserici care nu sunt încadrate în aceste liste de protecție. Din fericire, echipa amintită, prin unul din fondatorii ei, arh. dr. Vladimir Obradovici, a înțeles încă de timpuriu (Crivina de Sus, 2017) rolul pe care arheologul îl poate juca în înțelegerea istoricului sau a structurii de bază a unei biserici de lemn și faptul că descoperirile arheologice pot influența semnificativ deciziile privind proiectul de restaurare⁴. Astfel, specialitatea arheologie a fost inclusă în studiile de bază ale fiecărui proiect de restaurare/conservare demarat de Asociație, model preluat și de către alți arhitecți din țară, un astfel de exemplu fiind proiectul de la Breb, Maramureș, unde instituția noastră a fost solicitată pentru studiul arheologic.

În cei nouă ani de colaborare, la început sub egida Universității de Vest din Timișoara, iar din 2022 prin Institutul de Cercetări Socio Umane „Titu Maiorescu” al Academiei Române din Timișoara, am efectuat cercetări pe 9 biserici de lemn din județele Timiș, Hunedoara, Arad, Alba sau Maramureș, în general sub forma unui diagnostic arheologic, iar în unele cazuri, în funcție de natura proiectului, diagnosticul a fost dublat de cercetare arheologică preventivă.

Așa a avut loc în anul 2024 diagnosticul arheologic de la biserica de lemn "*Pogorârea Duhului Sfânt*" din Sartăș, jud. Alba, ca urmare a proiectului demarat de către *Asociația Biserici Înlemnite*, faza D.A.L.I., pentru reabilitarea vechii biserici din localitate, monument înscris în *Lista Monumentelor Istorice*, cod *AB-II-m-B-00313*⁵.

Localitatea Sartăș, încadrată administrativ orașului Baia de Arieș, jud. Alba, este amplasată pe *Valea Arieșului*, în versantul stâng al râului *Arieș* și la contactul dintre mai multe grupe montane din Munții Apuseni (**Fig. 1**).

Fig. 1. Harta fizică a unui segment din *Valea Arieșului* și marcarea zonei localității Sartăș (chenar roșu)

⁴ Obradovici 2020, 78.

⁵ LMI 2015.

Monumentul cercetat este, după părerea istoricului de artă Ana Dumitran, cea mai valoroasă biserică de lemn din zona etnografică a munților Apuseni. Principala ei valoare, pe lângă vechime, o reprezintă pictura de la interior, aparținând lui Gheorghe Zugravul, unul dintre cei mai renumiți pictori transilvăneni din sec. al XVIII-lea⁶.

Biserica este dispusă în partea de NE a localității (Fig. 2), pe botul unei terase înalte, pe o suprafață care se pare că a fost amenajată prin terasare antropică, tocmai în vederea obținerii unui teren propice ridicării acestei construcții, așa cum reiese și din aspectul terenului surprins de scanările LiDAR avute la dispoziție pentru zona cercetată (Fig. 3).

Fig. 2. Imagine satelitară cu încadrarea în zonă a bisericii de lemn din Sartăș (cerc roșu).
Sursă imagine G. Earth™

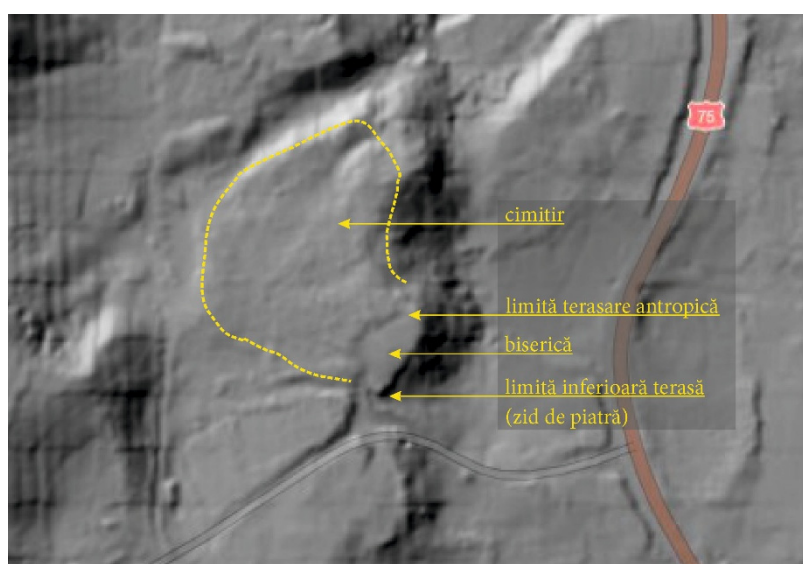

Fig. 3. Geomorfologia terenului din zona bisericii cu evidențierea amenajării terenului Modelul Digital al Terenului, LiDAR (sursa:experience.arcgis.com)

⁶ Memoriu D.A.L.I 2022, 10.

Posibil din rațiuni ce țin de teren, construcția bisericii iese din tiparul aliniamentului clasic dispus E-V, fiind orientată pe un aliniament NE-SV, cu cimitirul mărginind-o în partea nordică (Fig.4)

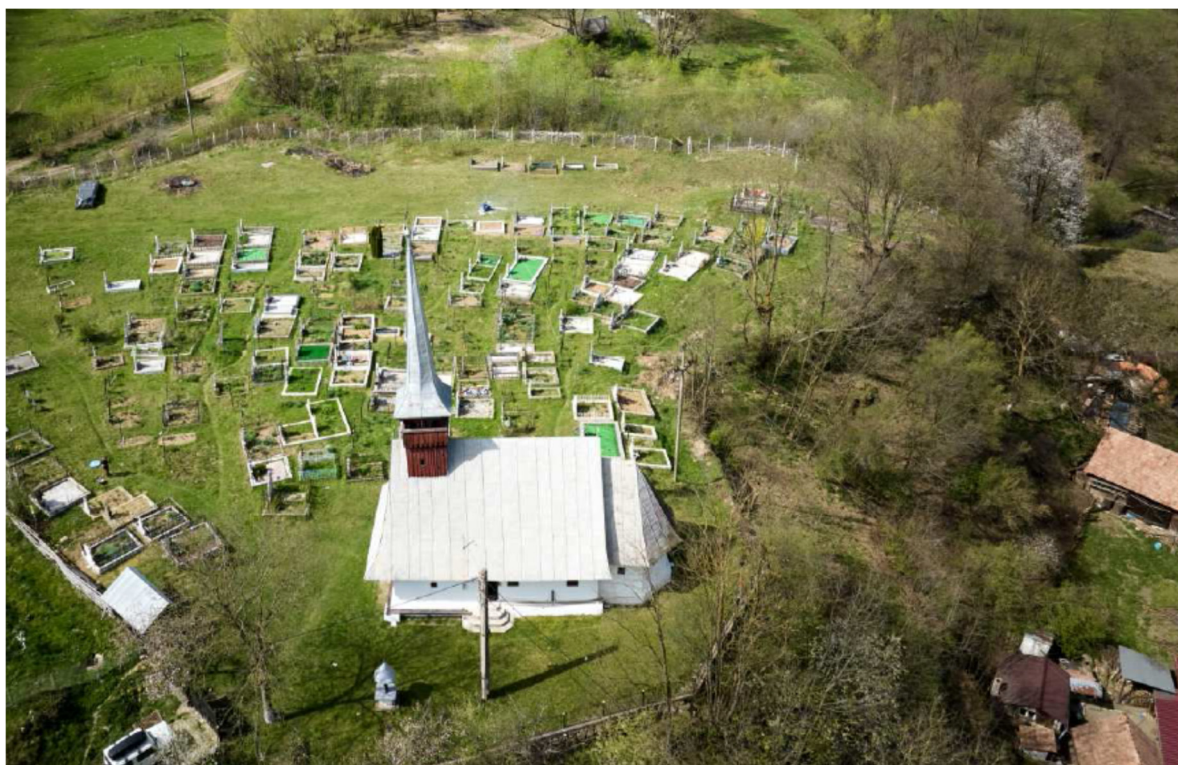

Fig. 4. Biserica din Sartăș, vedere aeriană (foto arhg. Călin Șuteu)

II. Istoricul cercetărilor

Zona localității Sartăș nu are un istoric al cercetărilor arheologice, nefiind până în acest moment reperate situri arheologice. În schimb, pe raza localității au fost descoperite de-a lungul vremii mai multe monede antice, izolate, după cum amintește Repertoriul arheologic al județului Alba: *din puncte neprecizate provin o monedă “barbară”, o monedă mică de bronz, poate de la Severus Alexander, un denar de la Iulia Mamaea și un antoninian de la Gordian III*⁷.

În schimb, despre biserică se știe că a fost pictată la 1780, însă anul construirii ei nu este cunoscut⁸, fiind oricum anterior acestei date. Studiul istoric preliminar efectuat de către actual echipă, menționează faptul că biserica *a fost precedată de o altă biserică, probabil tot din lemn*, însă locația acesteia se pare că se află într-o altă parte a satului⁹.

III. Studiu cartografic

Primul suport cartografic de ansamblu și care ilustrează vetrele localităților la nivel de detaliu multumitor din perspectivă spațială este Ridicarea topografică iozefină (*Josephinische Landesaufnahme*)¹⁰, datată pentru Transilvania între 1769-1773. Se observă faptul că vatra satului este dispusă relativ în aceleași coordonate, fiind însă mult mai restrânsă și are o

⁷ Moga, Ciugudean 1995, 162.

⁸ Dumitran 2008, f.nr.pg.

⁹ Ilieș 2024.

¹⁰ *Josephinische Landesaufnahme* 1769-1773.

organizare regularizată, adunată la drumul principal (Fig. 5). Constatăm marcarea simbolului de biserică la NE de vatra satului, așa cum este și în prezent. Reprezentarea simbolică și precizia hărții nu ne permit să localizăm punctual zona lăcașului de cult, însă considerăm că este vorba despre actuala locație a bisericii, care în perioada culegerii datelor topografice din teren (1769-1773) exista deja.

Alte elemente de interes istoric sunt cele două mori de apă prezente pe versantul stâng al pârâului numit aici *Valea Cărbunariilor*, instalații hidraulice care vor fi deservit cu siguranță comunitatea din Sartăș (numit pe hartă *Szártásu*).

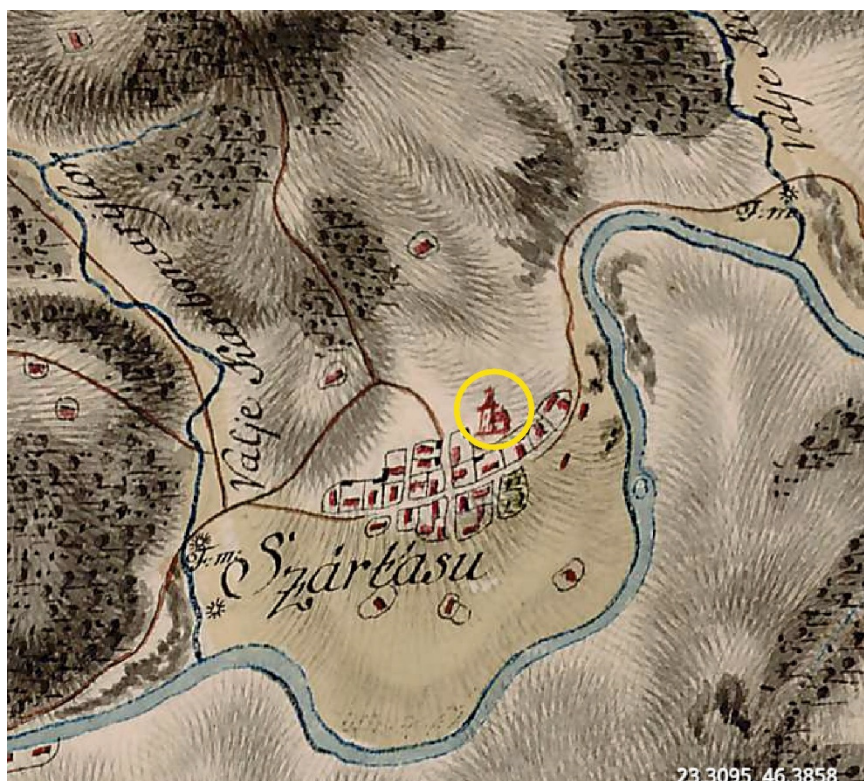

Fig. 5. Ridicarea topografică iozefină (*Josephinische Landesaufnahme*), vatra localității Sartăș. Biserica apare ilustrată zonal, la NE de sat (cerc galben).

Următorul document cartografic disponibil este cea de-a doua ridicare topografică habsburgică, numită franciscană (*Franzische Landesaufnahme*), datată larg între 1819-1869, dar acesta nu are o reprezentare grafică multumitoare. În schimb, ridicarea topografică francisco-iozefină (1869-1887) consfințește realitatea actuală, adică amplasarea bisericii pe actuala locație.

IV. Metodologia și obiectivele cercetării

Ținând seama de faptul că vorbim de un studiu propus de către proiectantul general, premergător oricărei intervenții în sol, sondajele arheologice efectuate sunt menite să răspundă intereselor și întrebările ridicate de proiectul general de restaurare/conservare.

În general numărul sondajelor a urmărit să păstreze echilibrul între nevoia de cunoaștere a situației din pământ și natura distructivă a sondajelor. Cele patru sondajele de diagnostic efectuate la Sartăș au fost executate în câteva puncte-cheie, care privesc situația structurii de bază a monumentului (pronaos, naos, altar), informații necesare echipei în vederea derulării pe mai departe a proiectului de restaurare a monumentului. Acestea sunt ilustrate în raport cu releveul bisericii în Fig. 6. Prin efectuarea diagnosticului s-au urmărit mai multe obiective specifice, precum: dezvelirea și documentarea fundației monumentului,

stabilirea stratigrafiei zonei în care este dispus monumentul, identificarea de eventuale morminte asociate bisericii sau mai vechi, dar care nu mai sunt cunoscute (marcate) în prezent, identificarea unei eventuale biserici anterioare sau a altor structuri și așezări mai vechi peste care a fost amplasat actualul edificiu de cult.

Din punct de vedere metodologic, mormintele și descoperirile asociate acestora au fost documentate, scheletele fiind lăsate *in situ*, în timp ce partea mormintelor din afara perimetrelor sondajelor a rămas necercetată, atât datorită naturii cercetării (diagnostic arheologic) cât și în contextul în care lucrările proiectului de restaurare nu vor afecta zona mormintelor sau cea de deasupra acestora.

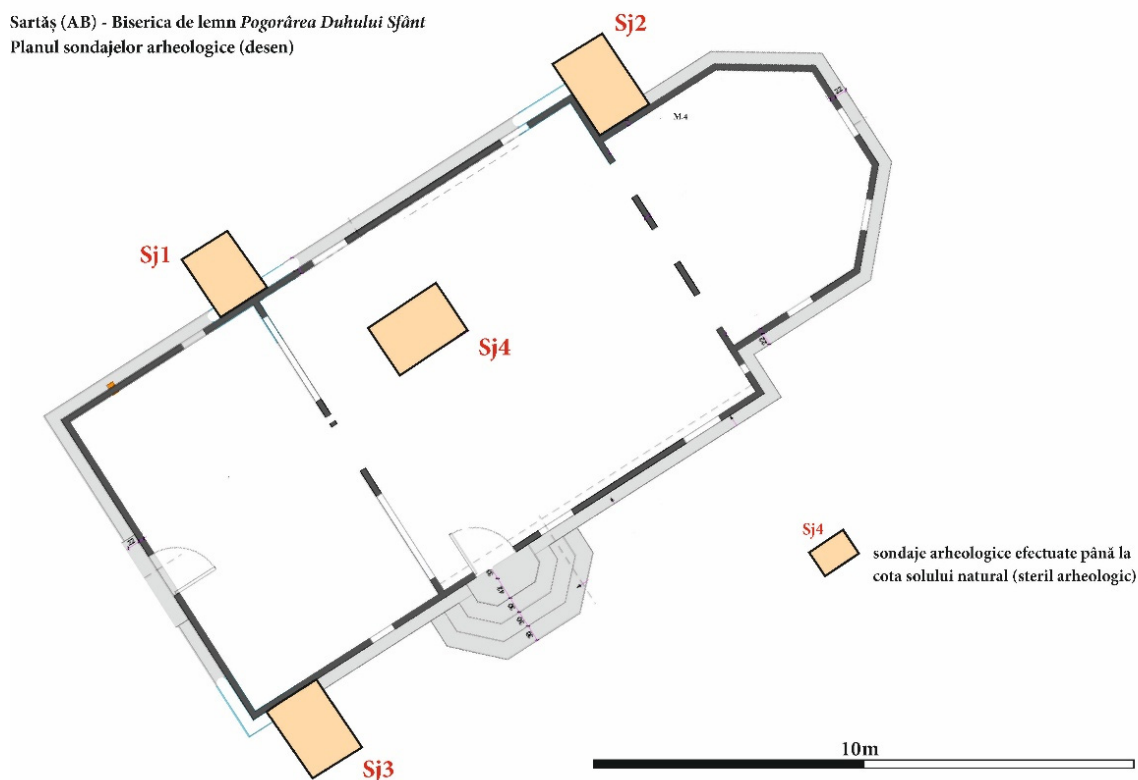

Fig. 6. Planul sondajelor diagnosticului arheologic invaziv efectuate.
Relevul bisericii de lemn din Sartăș

V. Rezultatele diagnosticului arheologic

Cercetările intruzive derulate prin intermediul celor patru sondaje arheologice au permis descoperirea unor informații importante privind viața monumentului, dar și unele aspecte premergătoare acestuia. Pe lângă elementele de interes legate de fundația monumentului, două cimitire au fost descoperite pe latura de nord a bisericii (S1 și S2), dar și sub actuala fundație sau pardoseală a acesteia (S.1, S.2, S.4), zone în care în prezent niciun monument funerar nu mai este marcat la suprafața terenului. În total, au fost descoperite 8 morminte (Fig. 7), datând din faze cronologice diferite, din datele avute la dispoziție unele fiind contemporane bisericii (Cimitir II), altele fiind anterioare monumentului (Cimitir I). De asemenea, o serie de informații relevante privind amenajarea terenului în momentul edificării bisericii au putut fi surprinse, dar și un complex arheologic fără caracter funerar, anterior bisericii.

Sartăș (AB) - Biserica de lemn Pogorărea Duhului Sfânt
Planul sondajelor arheologice și al mormintelor descoperite

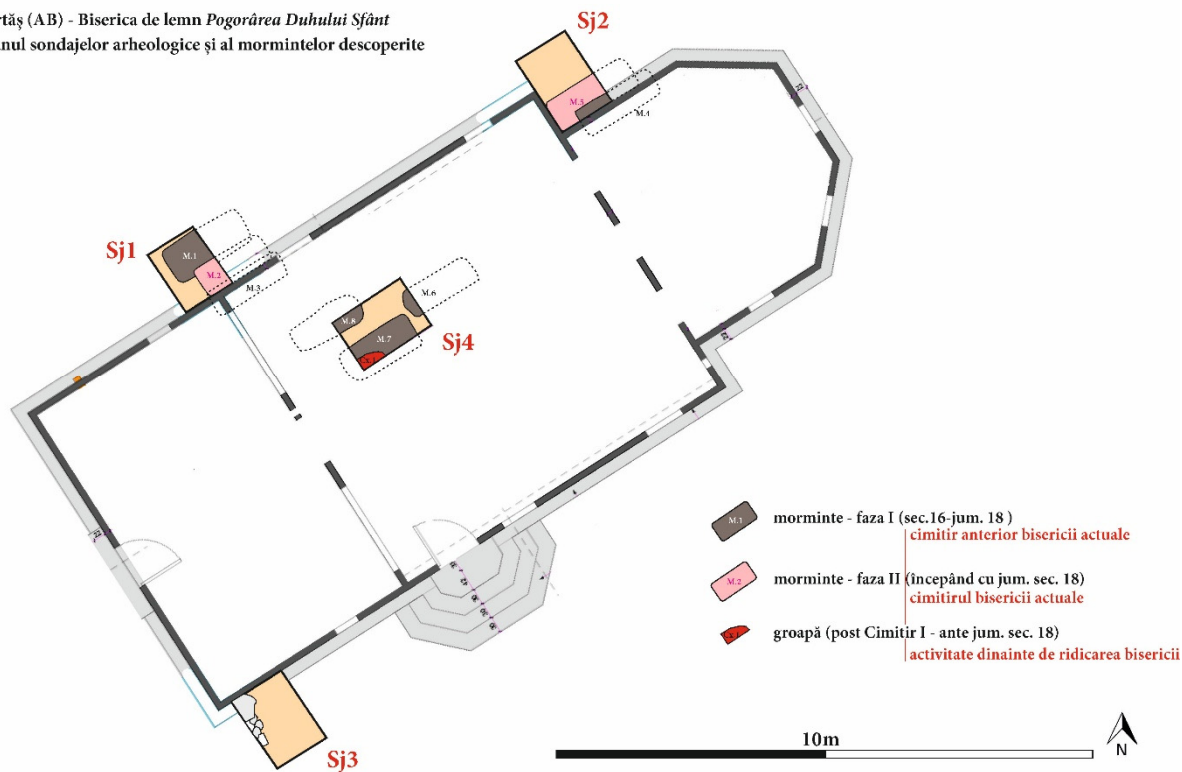

Fig. 7. Planul bisericii de lemn din Sartăș și sondajele arheologice executate (desen)

SONDAJ 1 (1 x 1 m)

Sondajul 1 a fost amplasat la exterior, perpendicular pe talpa longitudinală, în dreptul tălpii transversale dintre naos și pronaos. O bună parte din planul săpat al sondajului a fost acoperit de umplutura a două morminte, care au primit indicativele M.1 și M.2 (Fig. 8).

Fig. 8. Sondaj 1. Plan final

De asemenea, în profilul sudic, sub actuala talpă a bisericii, s-au descoperit oasele unui alt defunct și s-a conturat un al treilea mormânt (M.3). Stratigrafic, s-a observat faptul că M.2, săpat mai adânc cu circa 30 cm față de celelalte două morminte, le taie pe acestea, fiind ulterior (Fig. 9).

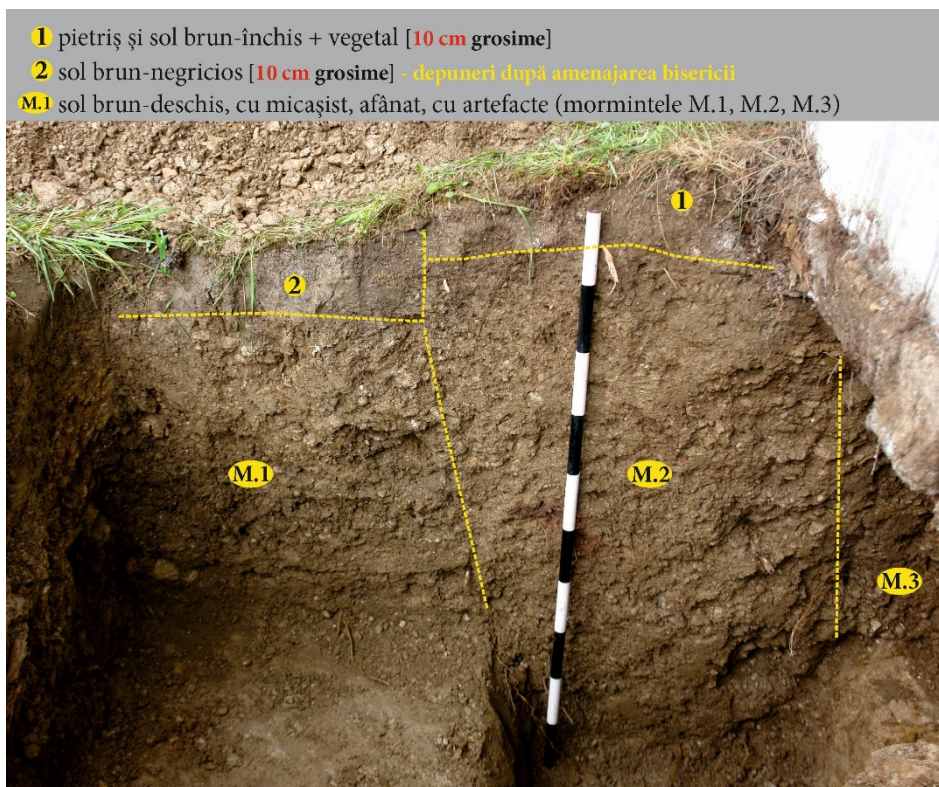

Fig. 9. Sondaj 1. Profil estic

Mormântul 1 (M.1)

Mormântul, surprins parțial în partea sa vestică, s-a conturat de la 10-15 cm adâncime, sub un strat brun-negricios (Strat 2), nivel care căpăcuiește mormântul și care este cel mai probabil o acumulare de după ridicarea bisericii. Oasele defunctului s-au păstrat într-o mică măsură, o parte din calota craniană și din membrul superior stâng (Fig. 10). Totuși, se poate deduce de aici poziția în decubit dorsal a defunctului, orientat, asemenea bisericii și a tuturor mormintelor descoperite aici, SV-NE, cu craniul spre SV. Niciun inventar nu a fost descoperit. Umplutura mormântului a constat într-un sol brun-deschis, cu micașist și argilă, cu conținut de fragmente ceramice mărunte, aflate în poziție secundară.

Fig. 10. Sondaj 1_M.1. Oasele defunctului

Mormântul 2 (M.2)

Surprins parțial în partea sa vestică, mormântul a fost conturat la circa 10-15 cm, sub un strat de pietriș și sol brun-închis (Strat 1), care există doar lângă fundația bisericii, fiind vorba despre un nivel depus în epoca contemporană, posibil odată cu betonarea soclului. Mormântul, având umplutura foarte asemănătoare lui M.1 (sol brun-deschis, cu micașist și argilă) nu a păstrat oasele defunctului, în schimb în capătul vestic al său, acolo unde ar fi trebuit să fie zona craniului, a fost descoperită o monedă de cupru sau bronz, care după curățare s-a dovedit a fi un gros (EIN GRESCHL) emis la 1765 (Fig. 11,12). Două dintre cielele sicriului au fost de asemenea descoperite.

Fig. 11. Sondaj 1_M.2. Moneda și cielele de fier descoperite (*in situ*), săgeți galbene

Fig. 12. Sondaj 1_M.2. Moneda descoperită (avers și revers).

Analizând profilul sudic al sondajului 1, observăm aspectul fundației monumentului, adâncită cu 20-25 cm față de nivelul de călcare de lângă biserică, din care în primii 10 cm fundația este mascată de cămășuirea de beton contemporană (Fig. 13). Dacă excludem

înălțarea mai recentă de 10 cm a Stratul 1, putem spune că fundație era îngropată aici circa 10 cm, constând într-un rând de pietre fasonate, retrase mai în spate cu 10-15 cm față de linia soclului betonat. Soclul are în această zonă o înălțime de 30 cm.

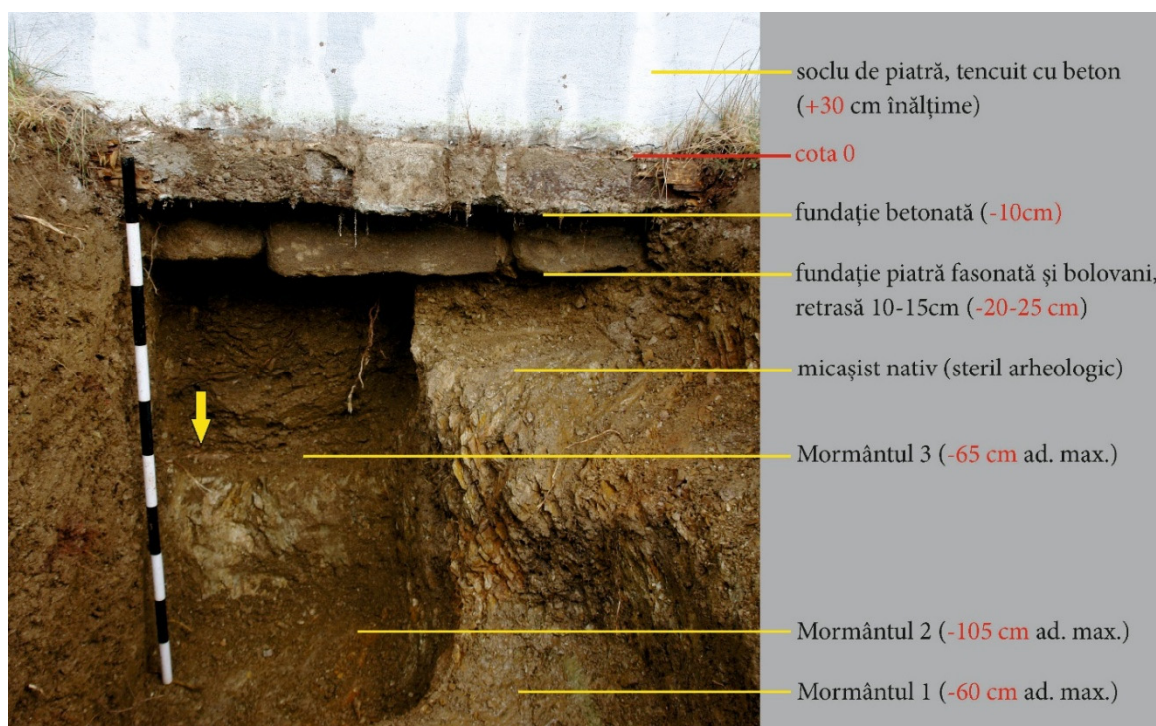

Fig. 13. Sondaj 1. Profil sudic

Mormântul 3 (M.3)

Sub actuala fundație, un sol de umplere ne-a făcut să continuăm excavarea, pentru lămurirea aspectului fundației, moment în care au ieșit la lumină oasele membrului superior al unui defunct (Fig. 13-săgeată galbenă). Săpărea a fost oprită, pentru a evita surparea unor elemente din fundație, însă ceea ce ne-a devenit clar încă de acum a fost că avem de a face cu înhumări anterioare bisericii actuale, fiind dispuse planimetric sub fundația acesteia.

SONDAJ 2 (1 x 1.3 m)

Sondajul 2 a fost amplasat în partea de NE al bisericii, în zona altarului. Primele straturi descoperite odată cu adâncirea în plan constau într-un nivel de pietriș și sol depuse doar înspre fundația bisericii, cu o grosime de 10 cm (Strat 1), regăsit și în Sondajul 1. Sub acesta, a fost descoperit Stratul 2, reprezentat de un sol brun-negricios cu pigmentație de cărbune, aparent un strat rezultat după ridicarea bisericii (Fig. 14). Stratul 2 căpăcuiește umplutura unui nou mormânt descoperit aici (M.5), fiind astfel ulterior acestuia.

- 1 pietriș și sol brun-închis + vegetal [10 cm grosime]
- 2 sol eterogen, brun-negricios cu cărbune
- 3 micașist nativ (steril arheologic)
- M.5 sol brun-deschis, cu micașist, afânat, cu artefacte (mormintele M.4, M.5)

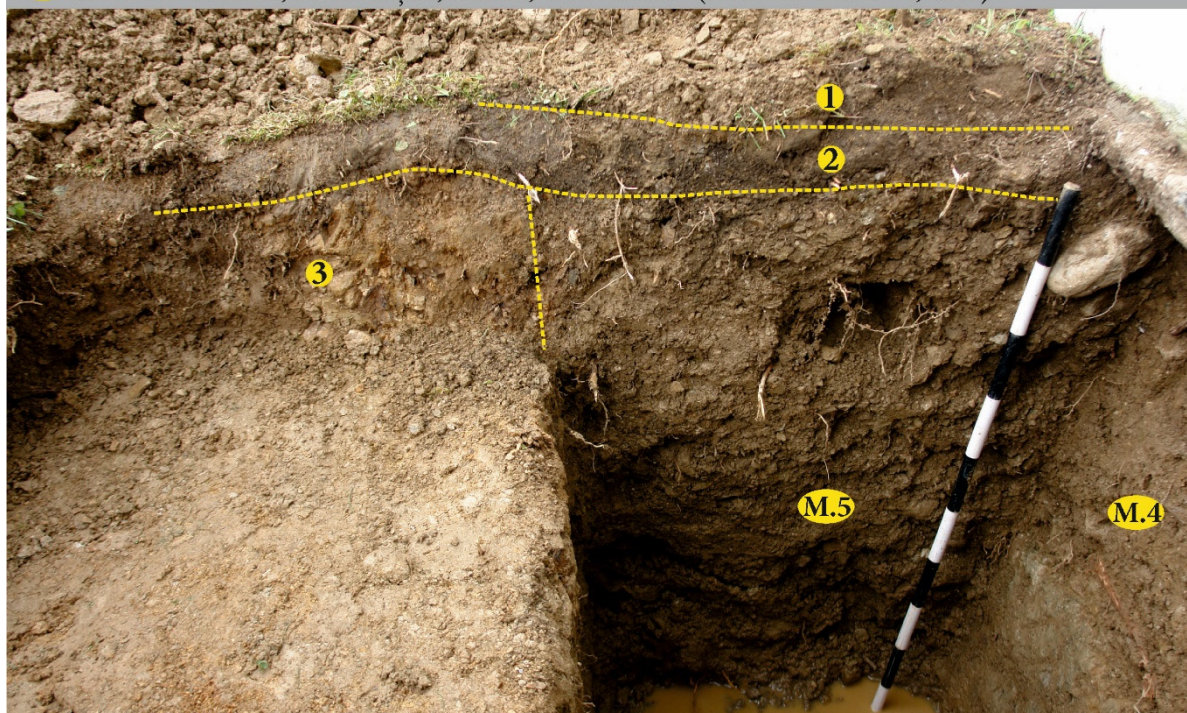

Fig. 14. Sondaj 2, profil estic

Profilul sudic a permis conturarea unui alt mormânt, numit M.4, care intră sub fundația bisericii și pe care M.5 l-a secționat (Fig. 15). Pe acest profil se constată și aspectul fundației monumentului, adâncită cu 15 cm față de nivelul de călcare de aici (din care 10 cm nu sunt aparenti, fiind betonată), fapt observabil și pe profilul vestic (Fig. 16). Soclul betonat are în această zonă o înălțime de 50 cm.

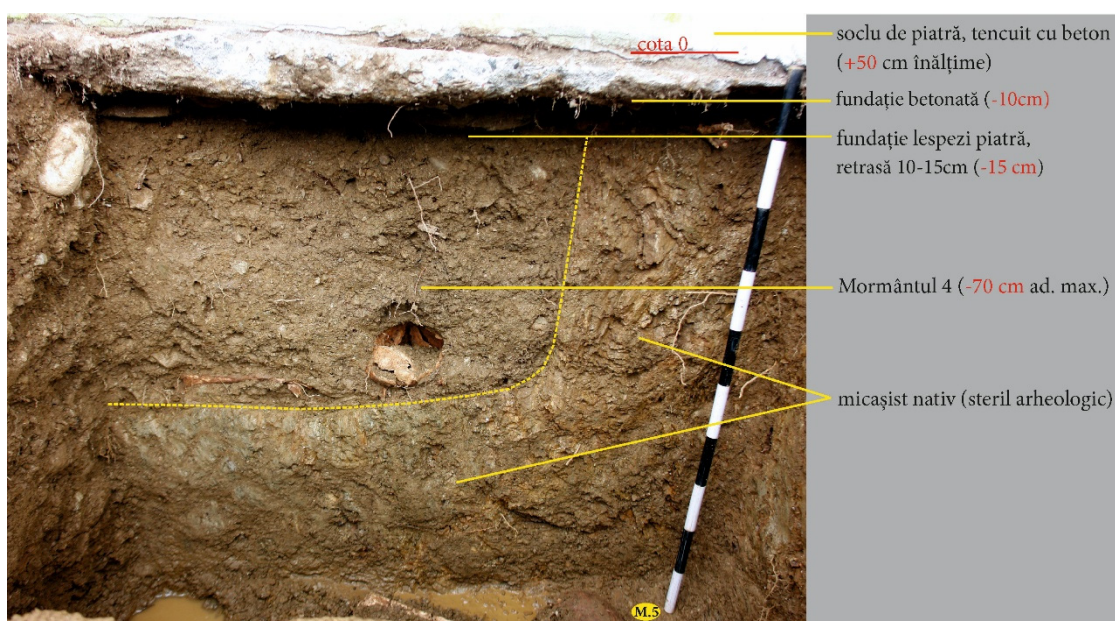

Fig. 15. Sondaj 2, profil sudic

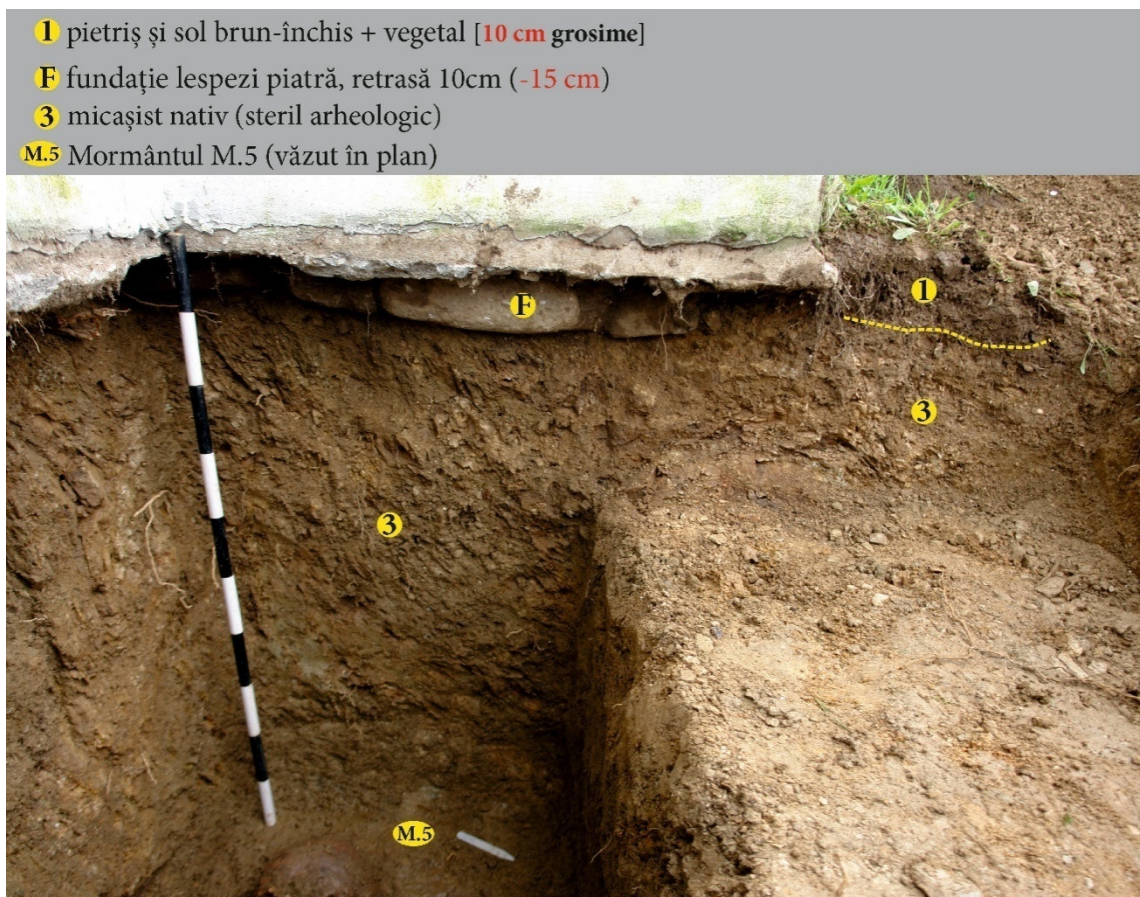

Fig. 16. Sondaj 2, profil vestic

Mormântul 4 (M.4)

Conturat pe profilul sudic al sondajului 2, sub actuala fundație a bisericii, mormântul, surprins parțial în partea sa vestică, este foarte bine reliefat ca și diferență de umplutură, față de solul natural (**Fig. 15**). La baza mormântului în profil se observă craniul și membrul superior al unui defunct depus în decubit dorsal, orientat SV-NE, cu capul spre V. Niciun inventar funerar nu a fost observat.

Mormântul 5 (M.5)

Conturat în planul sondajului, M.5 a fost surprins parțial în partea sa vestică și s-a delimitat planimetric exact după linia fundației bisericii actuale, limita sa sudică și vestică oprindu-se pe linia fundației de piatră. Adâncit până la cota de 1 m față de nivelul actual de călcare, mormântul a permis descoperirea defunctului, la baza acestuia acesta având păstrat craniul, membrele superioare (inclusive falangele degetelor de la mână) și parte din membrele inferioare, atât cât a fost surprins în sondaj (**Fig. 17**). Defunctul a fost depus în decubit dorsal, orientat SV-NE, cu capul spre V. Mai multe cuie din fier provenite de la sicriu au fost descoperite. În zona bazinului s-a descoperit o cataramă metalică (bronz?) care a mai păstrat un fragment din curea de piele (**Fig. 18**). Odată cu adâncirea în zona oaselor, terenul s-a umezit, având loc infiltrații laterale de apă (**Fig. 17**).

Fig. 17. Sondaj 2, M.5, oasele defunctului

Fig. 18. Sondaj 2, M.5, cunile din fier ale sicriului și catarama curelei defunctului

SONDAJ 3 (1.1 x 1.2 m)

Sondajul 3 a fost amplasat în colțul de SV al bisericii, în zona pronaosului. Se remarcă descoperirea în plan a unei gropi în jumătatea vestică a sondajului, umplută cu o aglomerare de bolovani de râu de dimensiuni medii și mari, care pornesc imediat de sub fundația bisericii (Fig. 19) și coboară până la 90 cm adâncime, atât cât a putut surprinde sondajul. Poziția acestei aglomerări o recomandă ca o întăritură de colț a fundației, aceasta fiind și partea în care se găsește turnul.

Fig. 19. Sondaj 3, plan final

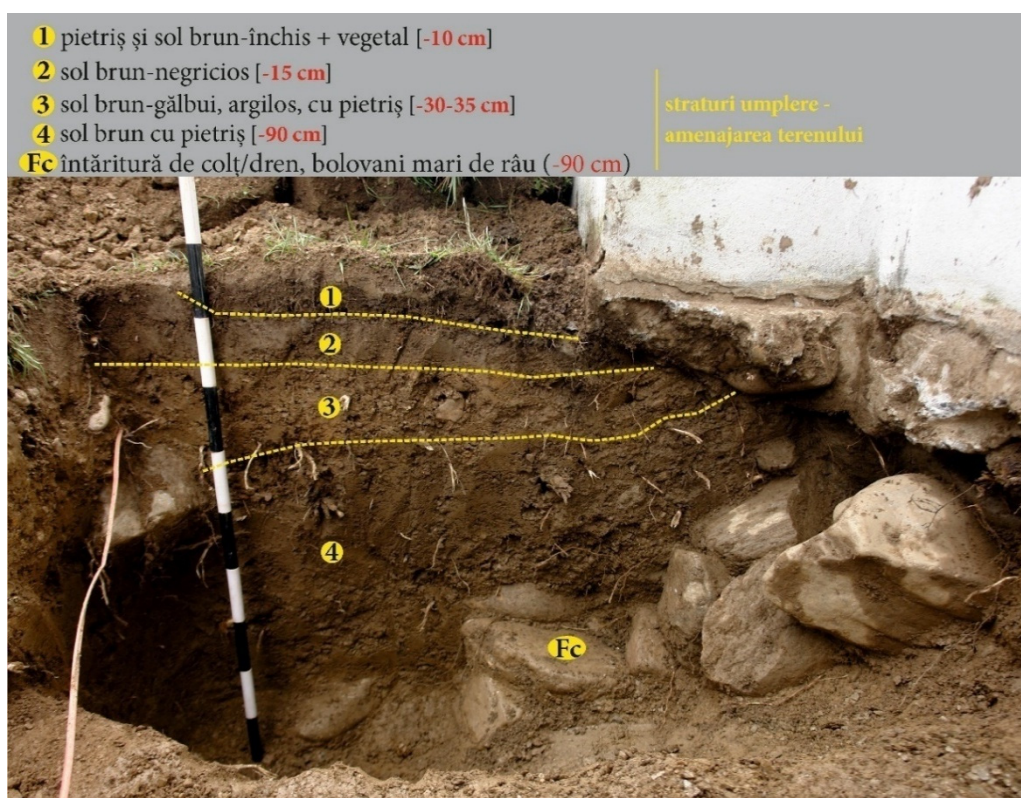

Fig. 20. Sondaj 3, profil vestic

Straturile descoperite au evidențiat în sondajul 3, pe latura sudică a bisericii, o situație diferită. Mai precis, există un nivel cu o grosime cuprinsă între 35-50 cm, compus din mai multe straturi (Strat 2, 3, 4) și care reprezintă umpluturi făcute cu scopul de ridicare a terenului, spre sud panta terenului coborând susținut (Fig. 20). De altfel, aici există o puternică terasare a terenului, susținut de un zid înalt, ridicat din bolovani masivi.

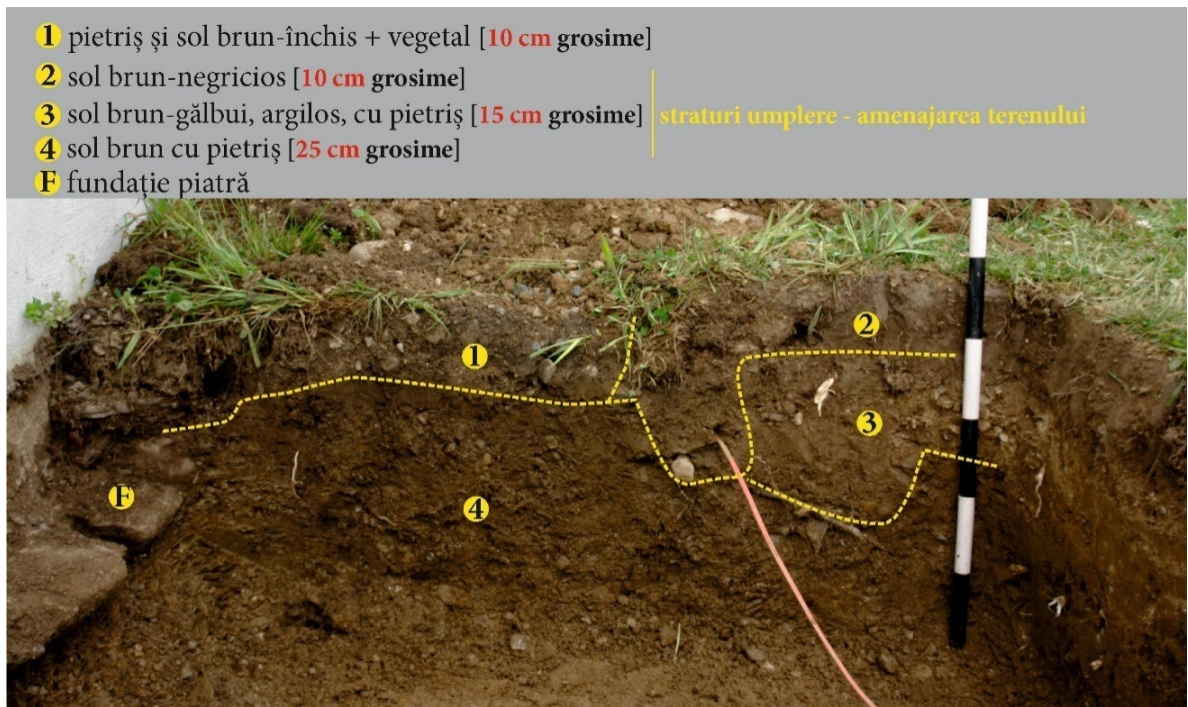

Fig. 21. Sondaj 3, profil estic

Referitor la fundația monumentului, aceasta este îngropată 20 cm, din care 10 sunt mascați de beton (Fig. 22), în timp ce soclul are aici o înălțime mai mare, de 70 cm, rezultând un total de 90 cm, grosime mai mare față de latura nordică, datorată de asemenea căderii pantei naturale a terenului în această zonă.

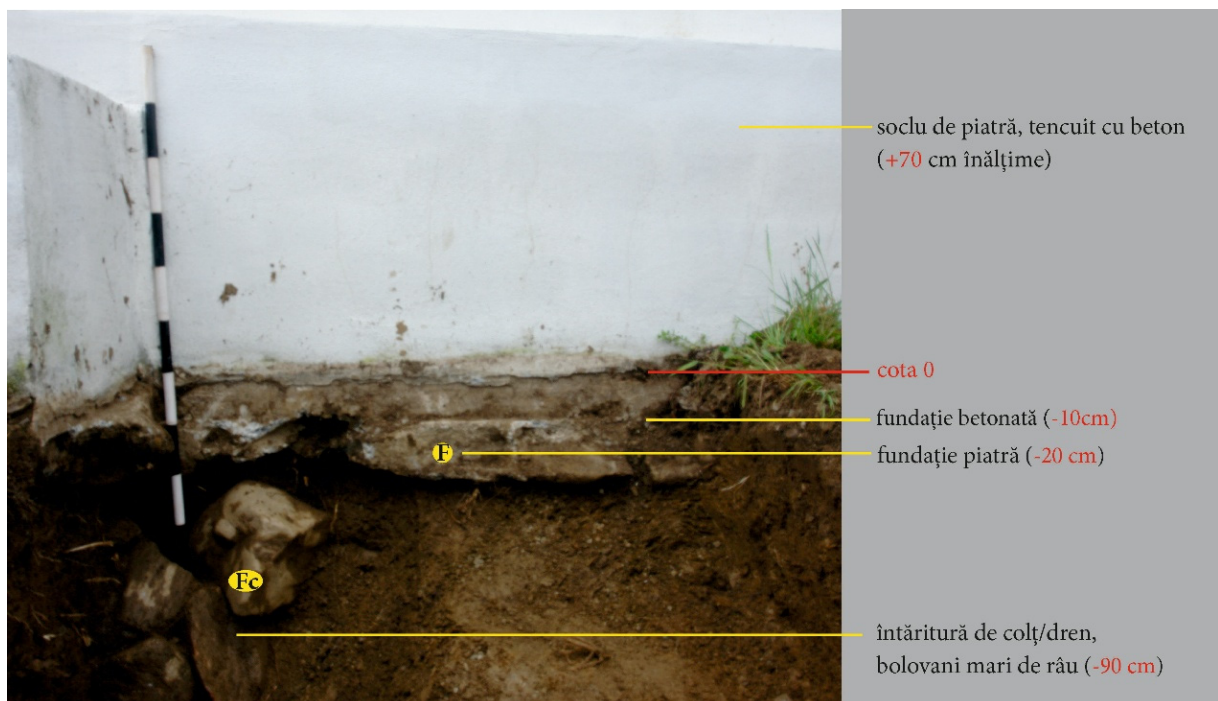

Fig. 22. Sondaj 3, profil nordic

SONDAJ 4 (1 x 1.5 m)

Sondajul 4 a fost amplasat în interiorul bisericii, în zona naosului, la 3.7 m față de tocul estic al ușii de intrare de aici, linia vestică a sondajului fiind relativ coliniară cu linia acestui toc. Poziția sondajului a depins de starea precară a pardoselii din această zonă, care a fost speculată. Adâncirea în planuri artificiale a permis conturarea încă de la 30-40 cm a unor umpluturi diferite, iar după cum s-a dovedit ulterior, a fost vorba despre 3 morminte surprinse parțial și o structură îngropată, ulterioară (Fig. 23). Din solul de săpare al primelor straturi artificial excavate, au fost recoltate mai multe fragmente ceramice mărunte, încadrabile sec. XVI-XVII (Fig. 24, 25).

Fig. 23. Sondaj 4, plan conturare morminte, adâncime 50 cm

Fig. 24. Sondaj 4, artefacte descoperite în planurile generale, adâncime 0-30 cm.

Fig. 25. Sondaj 4, artefacte descoperite în planurile generale, adâncime 30-50 cm.

Complexul 1 (Cx.1)

În colțul de SV al sondajului 4, surprinsă parțial, s-a remarcat o pată de arsură puternică, numită Cx.1, delimitată mai clar și săpată distinct de la adâncimea de 50 cm. Săparea complexului a atestat faptul că este vorba despre o groapă adâncită cu circa 35 cm, de formă aparent circulară, care s-a adâncit lângă profilul vestic printr-o groapă circulară de diametru mic (30 cm). Săparea complexului și analiza profilelor rezultate, au surprins o umplură cu stratigrafie complexă, compusă din cel puțin 9 straturi, fie de cenușă și cărbune, arse reducător, de culoare neagră (acestea fiind cele cu conținut de artefacte) sau oxidant (roșu), fie de argilă cu micașist, de culoare gălbuie (Fig. 27-29). Asemenea artefactelor recoltate din primii 50 cm, este vorba despre fragmente ceramice mărunte, încadrabile sec. XVI-XVII (Fig. 26), dificil de încadrat cronologic mai strâns. După forma trunchiată, groapa Cx.1 este dificil de interpretat ca funcționalitate, asocierea ei stratigrafică și cronologică cu înhumările de sub biserică nefiind suficiente pentru a pleda pentru un caracter ritual al acesteia.

Fig. 26. Sondaj 4-Complexul 1, artefacte.

Stratigrafia generală

Stratigrafia celor două profile generale ale sondajului ilustrează relația cu celelalte descoperiri plasate aici (Fig. 28, 29). Astfel, se observă că Cx. 1 este ulterioară Mormântului 7 (M.7) pe care-l secționează și suprapune aproape integral, dar este tăiată de Stratul 4, care suprapune sau este parte din Mormântul 8 (Fig. 29). La rândul lui, Cx. 1 este suprapus de Stratul 3, tăiat și el de Stratul 4. Atât complexul 1 cât și Straturile 3 și 4 sunt suprapuse de Stratul 2, un sol prăfos, gălbui, care reprezintă un nivel de umplere din interiorul bisericii, de după ridicarea acesteia. Toate straturile aflate sub Stratul 2 sunt anterioare momentului ridicării bisericii. Stratul 3 și Cx. 1 (posibil și Stratul 4, dacă nu face parte din umplutura lui M.8) denotă o activitate ulterioară înhumărilor mormintelor 7 și 8. Sondajul 4 a fost cercetat integral, până la sterilul arheologic, cu excepția fragmentelor osteologice ale defunctului din M.7, care au fost cruțate (Fig. 31).

Fig. 27. Sondaj 4, profil sudic, detaliu Cx.1

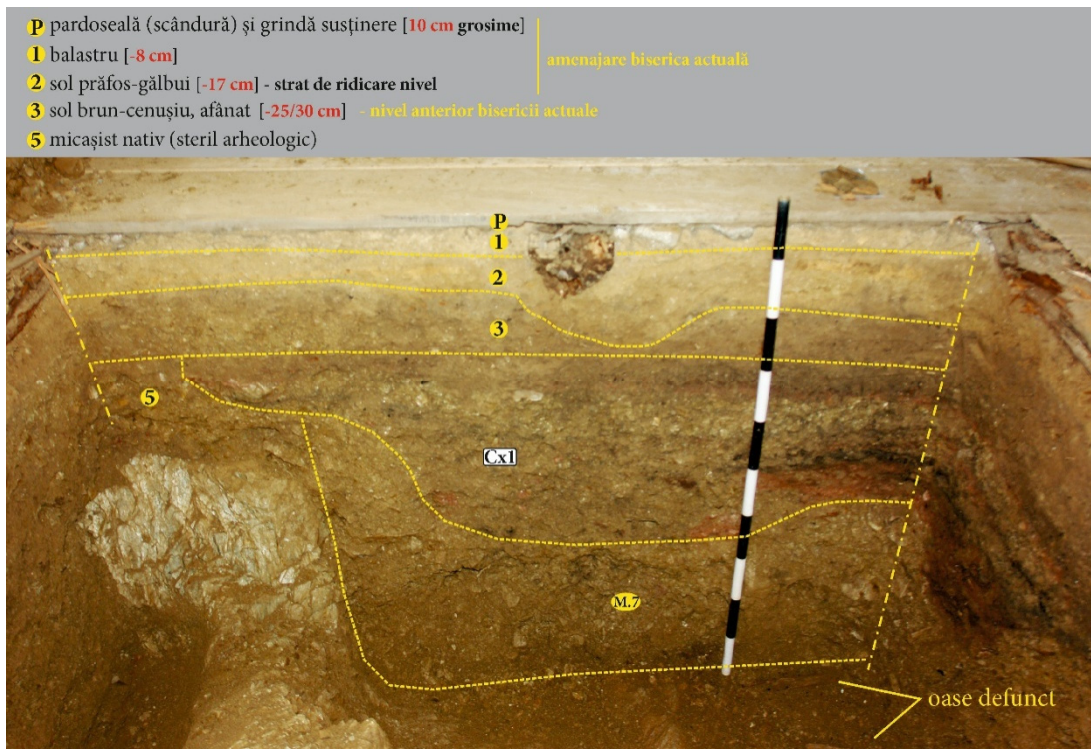

Fig. 28. Sondaj 4, profil sudic

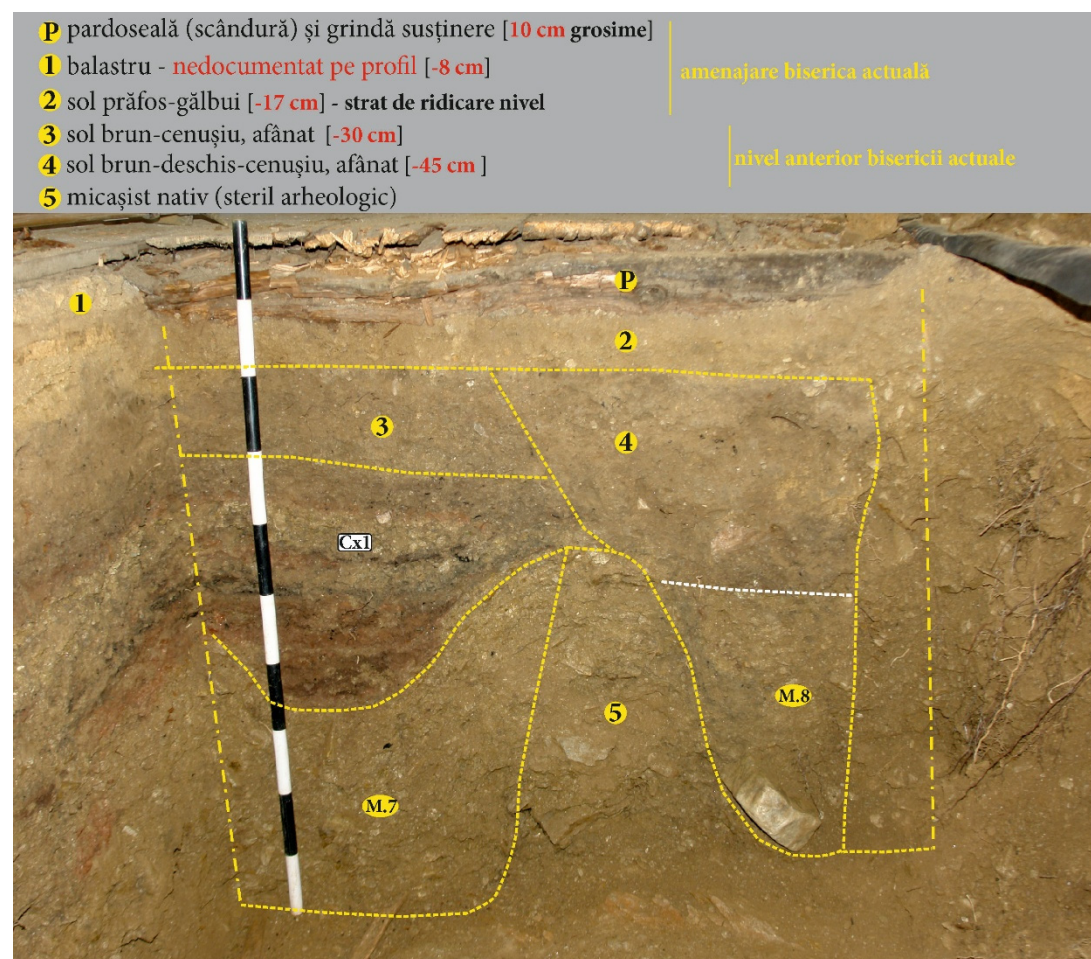

Fig. 29. Sondaj 4, profil vestic

Fig. 30. Sondaj 4, profil estic

Mormântul 6 (M.6)

Surprins într-o mică măsură, intrând în profilul estic al sondajului (Fig. 30, 31), a fost definit pe baza formei, dimensiunii și orientării sale, dar și a cuielor de fier apărute pe fundul gropii.

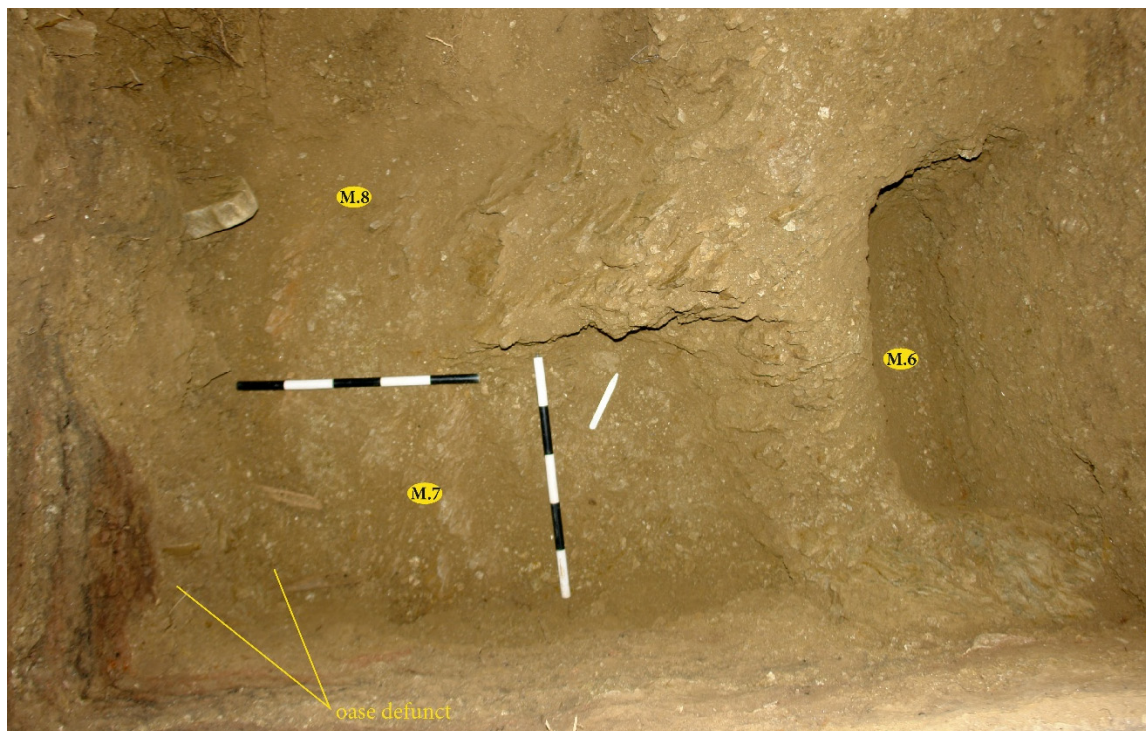

Fig. 31. Sondaj 4, plan final

Mormântul 7 (M.7)

Surprins parțial, intrând în profilele vestic și sudic ale sondajului, a conținut câteva oase de la membrele superioare ale defunctului, care se pare că era depus în decubit dorsal, orientat asemenea bisericii, SV-NE (**Fig. 31**). Zona craniană a defunctului nu a fost cercetată. Oasele defunctului au fost lăsate pe loc.

Fig. 32. Sondaj 4, Mormântul 7, oasele defunctului

Mormântul 8 (M.8)

Surprins parțial, intrând în profilele vestic și nordic ale sondajului a fost definit pe baza formei, dimensiunii și orientării, dar și a cuielor de fier apărute pe fundul gropii, nefiind descoperit defunctul (**Fig. 31**).

VI. Concluzii

Cercetările arheologice intruzive derulate prin intermediul celor patru sondaje arheologice au descoperit o serie de informații de interes, privind aspectul fundației bisericii de lemn din Sartăș și amenajările terenului efectuate pentru ridicarea construcției, cât și date inedite legate de activitățile anterioare actualului monument, așa cum este existența unui cimitir anterior.

Amenajarea terenului

Observațiile stratigrafice și morfologia actuală a terenului sugerează faptul că terenul a fost coborât pe latura nordică cu 50-70 cm, fiind săpată panta naturală a dealului care coboară dinspre actualul cimitir, pe direcția NV-SE, pentru obținerea unei terase plane în vederea edificării fundației (**Fig. 33**). Dimpotrivă, pe latura sudică, în exteriorul fundației, după ridicarea acesteia, în vederea aceluiași scop de obținere a unei suprafețe plane (de data aceasta în jurul monumentului), terenul a fost ridicat prin depunerea mai multor straturi de micașit și argilă, fiind vorba cel mai probabil despre substratul rezultat din săpătura de pe nord. Aici săpătura noastră a surprins în primul metru de la fundație o grosime de cca. 30 cm de depuneri, dar spre sud cota grosimii crește, fapt vizibil în terasarea sprijinită de zid de piatră, de la limita parcelei, care are o înălțime de cca. 1.5 m.

Fig. 33. Latura nordică a bisericii cu detaliul intervenției de terasare

Fundația/ soclul bisericii

Observațiile generale indică faptul că ridicarea soclului bisericii a avut loc fie direct pe cota terenului, fie prin îngroparea unui singur rând de piatră. Probabil că această opțiune a ținut seama de natura substratului geologic, compus dintr-o rocă de micașist. Adâncimea actuală a fundației este mai mare dată fiind ridicarea recentă, artificială, a cotei terenului, perimetral, în primii 30 cm față de soclu. Pe latura nordică, în zona naosului, fundația este actualmente îngropată cca. 20 cm, la care se adaugă 30 cm înălțimea soclului, rezultând 50 cm grosime generală a bazei de piatră a monumentului. Pe latura nordică, în zona altarului, fundația este actualmente îngropată cca. 15 cm, la care se adaugă 50 cm înălțimea soclului, rezultând 65 cm grosime generală a bazei de piatră a monumentului. Pe latura sudică în zona pronaosului, fundația este actualmente îngropată cca. 20 cm, la care se adaugă 70 cm înălțimea soclului, rezultând 90 cm grosime generală a bazei de piatră a monumentului. Surplusul de elevație a fost impus de cota de construcție a terenului, care coboară spre sud, chiar și după amenajările din vechime.

Tot referitor la fundație, se remarcă în colțul de SV al bisericii o amenajare cu bolovani mari de râu, posibil o întărire de colț.

Cimitirele

Sondajele arheologice au confirmat prezența unor înhumări din două faze cronologice distincte în mod evident, o fază anterioară ridicării actualei biserici (**Cimitir I**, prezent sub pardoseala bisericii, sub fundații, dar și în afara monumentului) și celălalt următor ridicării lăcașului de cult (**Cimitir II**, exterior, lipit de fundația bisericii), aparținător acestuia. Densitatea înmormântărilor indică existența unor cimitire de obște, iar nu a unor înmormântări izolate sau familiale. Toate mormintele sunt orientate coliniar cu biserica, SV-NE. Pentru cimitirul mai vechi, mormintele nu au inventar, fiind descoperite doar cuiele din fier ale sicriilor; din cadrul cimitirului bisericii actuale un defunct păstra inventar (monedă în zona craniului) în timp ce al doilea păstra un obiect vestimentar (catarama din bronz și parte din cureaua de piele, în zona pelvină). Un fapt demn de remarcat este legat de cota de adâncime maximă de săpare a mormintelor. Pe latura nordică mormintele din faza I sunt săpate aparent superficial, la cota -0.6-0.75 m față de nivelul actual de călcare (din zona lor), mai sus cu circa 40 cm față de mormintele din faza II (1-1.1m), fapt explicabil printr-o cotă

diferită de referință a terenului în cele două etape cronologice, înainte și după coborârea terenului prin săparea laturii nordice.

În privința datării momentului înhumărilor, câteva repere cronologice pot fi extrase din analiza stratigrafică și din descoperirea monetară.

Cimitir I (M.1, M.3, M.4, M.6, M.7, M.8): **anterior bisericii** (și lui Cx.1), probabil nu mai vechi de sec. XVI-XVII.

Cimitir II (M.2, M.5) – M.2 este databil **după 1765** (1-2 decenii), ambele morminte ulterioare bisericii (planimetric și după monedă).

Se remarcă de asemenea prezenței unui complex arheologic (Cx.1) asociat cu orizontul cronologic al cimitirului vechi și intercalat spațial cu anumite morminte (pe care le secționează parțial), complex care poate reprezenta deopotrivă urmele unei activități conexe ritualului funerar, dar și a unei activități fără caracter funerar.

Continuarea proiectului de restaurare a bisericii de lemn de la Sartăș și implicarea unor eventuale noi săpături care vor afecta subsolul și care se vor desfășura în preajma sau la interiorul monumentului (la schimbarea podelelor și a umpluturii de sub acestea, efectuarea unui dren etc.) ar putea prilejui o perspectivă mai clară asupra dinamicii comunității și a monumentului de aici, mai cu seamă în privința perioadei anterioare sau de debut a lăcașului de cult.

BIBLIOGRAFIE

- Dejan et al. 2024 Ș. Dejan, M. Dejan, B. Manole, Colacu, com. Fundu Moldovei, jud. Suceava. Punct: Biserica Sfântul Nicolae, *Cronica Cercetărilor Arheologice*, Campania 2023, 2024, 694-698.
- Diaconu 2025 V. Diaconu, Biserica de lemn „Sfinții Voievozi” și „Tăierea Capului Sfântului Ioan Botezătorul” din Vânători-Neamț. *Cercetări arheologice*, Editura Constantin Matasă, Piatra Neamț, 2025.
- Dumitran 2008 A. Dumitran, *Bisericile de lemn din județul Alba*, f. nr. pg.
- Ilieș 2024 B. Ilieș, *Sartăș - biserica de lemn, studiu istoric preliminar*, 2024, *manuscris*.
- Moga, Ciugudean 1995 V. Moga, H. Ciugudean (editori), *Repertoriul arheologic al județului Alba*, Alba Iulia, 1995, 162, cu nota Winkler – A. Hopârtean, 1978, 21.
- Obradovici 2020 V. Obradovici, *Salvgardarea bisericii monument de lemn din Crivina de Sus. Rolul arhitectului într-un proces multidisciplinar*, teză de doctorat, Universitatea Politehnica Timișoara, Timișoara, 2020.
- Preoteasa et al. 2022 C. Preoteasa, S. C. Ceaușu, A. M. Gafincu, Cășăria, com. Dobreni, jud. Neamț, Punct: Biserica Sfinții Voievozi, *Cronica Cercetărilor Arheologice*, Campania 2021, 2022, 494-496.
- Memoriu D.A.L.I 2022 *Conservarea / restaurarea bisericii istorice de lemn, „Pogorârea Sfântului Duh” din Sartăș (AB-II-m-B-00313), jud. Alba, reabilitarea împrejuririi, porții de acces și amenajarea zonei din jurul bisericii: faza D.A.L.I.*, 2022, 10.

SURSE ON-LINE

- LIDAR <https://experience.arcgis.com/experience/a48e1284ad9f4b4cb8bb75bd96f57d49/page/webapp>
- LMI 2015 Lista Monumentelor Istorice, ediția 2015, disponibilă *on-line* la:
https://www.cultura.ro/wp-content/uploads/old_cultura/files/inline-files/LMI-AB.pdf
- Iosephinische
Landesaufnahme 1769-
1773* <https://maps.arcanum.com/en/map/europe-18century-firstsurvey/>